

הספר לפנים והיום

משכיל בינוני של היום — ספרים שהוא קורא מגיעים לכל הפחות למאה, וספרים שהוא משתמש בהם — למאתים ויותר. ויש שמאות ספרים מקשטים את קירות ביתו. ולא כן היה לפנים.

בתקופת כתיב־היד לא היו ספרים מצויים אלא בידי יחידי סגולה, וגם אצלם רק במספר מועט. הספרים יקרים היו באותם הזמנים הן מצד החומר והן מצד שכר־הכתיבה, ורק מעטים השיגה ידם לרכשם. גדולי ישראל, מחברים, מפרשים ופוסקים, לא היו בידיהם אפילו כל מסכתות התלמוד ועל אחת כמה וכמה ספרים אחרים. אמנם ידעו חכמי הדורות את האימרה הנאה „מרבם ספרים מרבה חכמה“, אלא שלא תמיד יכלו לקיימה.

רק ספר אחד, והוא ספר המקרא (ובעיקר החומש), היה מצוי הרבה, אם כי גם כן לא בכל בית בישראל, שכן לא כל אדם מישראל ידע קרוא וכתוב. במשך הזמנים חדרו גם סידורי התפילה והמחזור לבתי ישראל, אבל במידה פחותה מזו של המקרא. לפנים היו ספרי תפילה רק בידי שליח־ציבור והקהל התפלל על פה. חכמים שעיקר עיסוקם בספרים העתיקו לעצמם קצת ספרים כמו ידיהם נוסף על מה שרכשו להם מאחרים. ועשירים הושיבו מעתיקים בבתיהם שהעתיקו להם ולבניהם ספרים שונים. ויש שהיו מעתיקים ספרים בבתי עשירים גם בשביל ישיבות וחכמים שאין ידם משגת לקנות להם ספר. מעתיקים כאלה ידועים לנו מחצרותיהם של ר' שמואל הנגיד (993—1056) ושל דון יוסף נשיא הדוכס מנאקסוס (מחציתה השניה של המאה השש עשרה). אלמנתו של דון יוסף, דונה ריינה, יסדה אפילו בית־דפוס בארמונה כדי להרבות תורה.

תלמידים כתבו לעצמם דברי רבותיהם בקונטרסים, ונשאר זכר לנחג זה בשם „הקונטרס“ לפירוש רש"י לתלמוד. ספרים היוו מקור כבוד לאדם, והיה בהם גם משום הון ועושר שאדם משתמש בהם לשם נדוניא לבנותיו ומוריש אותם לבניו אחריו.

ר' יהודה אבן תבון, אבי משפחת המתרגמים הידועה (1120—1190 בערך), כתב בצוואתו לבנו: „כיבדתיך בהרבות לך ספרים, ולא הצרכתיך לשאול ספר מאדם, כאשר אתה רואה רוב התלמידים ישוטטו לבקש ספר ולא ימצאו. ואתה, שבח לאל, משאיל ואינך שואל“.

ואמנם השאלת ספרים בימים ההם לא היתה מקובלת על הלב ביותר. וחכמים שיבחו את המעטים, שהשאילו ספרים וגינו את אלה שלא השאילו.

מסופר, כי בישיבתו של ר' ישראל איסרליין אשכנזי (1390—1460 בערך)

למדו תלמידים שהביאו ספרים אתם מבית אביהם ותלמידים שלא היו בידהם ספרים. היו בעלי הספרים לומדים בהם ביום, ואלה שלא היו להם ספרים — בלילה. בצוואתו זו של ר' יהודה אבן תבון, שנזכרה כאן, אנחנו קוראים קצת דברים גם על מהותם של הספרים שכיבד בהם את בנו. והרי הוא אומר: „וקבע בביתך לקרוא המקרא ולעיין בספרי הדקדוק בשבתות ובימים טובים ובמשלי ובבן משלי (לר' שמואל הנגיד)“. מתוך שאר דברים שבצוואה זו יוצא ברור כי היו בידו הרבה ספרים, ואף ציווה כיצד להתנהג בהם.

ר' יוסף כספי (1280—1340 בערך) רשם לבנו ספרי־השכלה נחוצים לפי התפתחותו במשך שנות גידולו. ואלה דבריו: „הנג היום בן שתיים עשרה שנה, לכן שקוד בתורה, במקרא ובגמרא עוד שתי שנים. אחר זה, ואתה בן י"ד שנה, תקבע עתים לכל מה שקדם ותן חלק גדול לחכמת הלימודיות. וזה תחילה: ספר המספר (מאברהם) אבן עזרא. ואחריו: ספר האקלידס (על היסודות). ואחריו: ספר אלפרגאני (יסודות התכונה) וחשבון המהלכות (תכונה). וגם קבע עתים בספרים המוסריים המישרים אורחותיך בכל המידות. והם ספר משלי וקהלת ומסכת אבות עם פירוש המורה (הרמב"ם) והקדמתו (שמונה פרקים). וכן הלכות דעות מספר המדע (לרמב"ם). וכן ספר המידות לאריסטו, אשר עשיתי ממנו קיצור. וכן ספר אחר נמצא אצלנו המקבץ מוסרי הפילוסופים (לחונין אבן יצחק, בתרגומו של ר' יהודה אלתריון). כל זה תבין בב' שנים. ואתה בן י"ו שנה תקבע עתים לתורה ולמקרא ולספר הרב (יצחק) אלפסי (הלכות) וספר ר' משה מקוצי (ספר מצוות גדול) וספר משנה תורה מן הרב השלם (הרמב"ם). ותן חלק גדול למלאכת ההגיון... ובוזה תתמיד שתי שנים אחרות. ואתה בן שמונה עשרה שנה תקבע עתים לכל מה שקדם ושקוד בחכמת הטבע. ובוזה תתמיד שתי שנים... ואתה בן עשרים שנה אל תרף ירך מן העיון בספרים, ותתחיל באלהיות (חקר אלוה), הם ספר מה שלאחר הטבע (מיטאפיסיקה) לאריסטו וספר המורה לרמב"ם.

ולא רק ספרי קודש וספרי חכמה נכתבו ונעתקו בימים ההם. אף ספרי שעשועים ושירה נעתקו הרבה, כי לא מעטים היו הקופצים עליהם. ספר ישן („ספר זקן“) היה חשוב בעיני הקדמונים, מחמת הנוסחאות המקוריות שבו, ובעיקר כשנכתב על־ידי מחברו עצמו או סופר מומחה. וכן חיבבו ביותר ספר כתוב הדר, מצוייר או מקושט (הגדה של פסח, מגילת אסתר, מחזור וכדומה), ונקנה בדמים מרובים. נמצאים בידינו גם כיום כתבי־יד המעידים על תרבותם הגבוהה של בעליהם, והם מרהיבים עיני כל רואיהם.

אמנם לא תמיד נעשו הציורים בידי יהודים, ויש שהציורים עצמם והמרטיבים שבהם מעידים על אמניהם הנוצרים.

אף בתקופת הדפוס לא נשתנו הדברים בהרבה בשטח זה.

לעזרתו של הסופר עמדו גם בני משפחתו, וידועים לנו כתבי־יד שנכתבו בידי בנותיהם של סופרים ונשיהם.

בימים ההם צצו ופרחו פלאגיאטורים עד אין קץ. מיעוט האכסמפלרים של ספר וחוסר כל חוק של זכות למחבר (לפרקים לא נזכר אפילו שמו בספר) הקלו לפלאגיאטורים לכל מיניהם את מלאכתם. רבים הם המחברים המתאוננים על גנבות ממין זה, ומהם אפילו בתקופת הדפוס. ר' אליהו בחור, המדקדק הידוע, מתאונן במהר דורה השניה של פירושו לספר „מהלך שבילי הדעת” לר' משה קמחי, פיזור, חסר שנת דפוס (אחרי שנת רס"ט—1509): „אנכי אליהו הלוי דל באלפי / כאשר הייתי בימי חרפי / בק"ק פאדובה הבירה / שנת סד"ר (1504) ליצירה / זה הספר פירשתי / כאשר מתלמידי נתבקשתי / והיה באותו הפעם / החל הנגף בעם / וסוגר כל בית מבוא / ברחוב אשר אנכי בקרבו / ונסגרתי גם אני / ואז עבדי רימני / כי נתתי לו הספר להעתיקו לי / והוא הרחיקו מעל גבולי / והוליקו עמו לעיר פיזור / ולהדפיסו לו ממון פיזור / והנה זאת הנבלה / היתה בעיניו נקלה / ואת כבודי עכר / ושמי על הספר לא זכר / אך שם בראשו הקדמה / מר' בנימין מעיר רומא / שכל הרואה אותו סובר / שהוא הפירוש הזה חיבר”.

המצאת הדפוס (במחציתה השניה של המאה החמש עשרה) הביאה שינוי ערכין כביר ביחס לספר: הוזלת המחירים (גם אגב שימוש יתר בנייר במקום קלף) וריבוי הספרים שבעקבותיה, החדירו את הספרים לבתים וגרמו להפצתם במידה מרובה, שהתפתחה והלכה במרוצת הזמנים עד ימינו אלה.

וראוי לציין, כי הספרים הראשונים אשר ראו אור הדפוס לא היו ספרי מקרא ותפילה — אלה, כפי שכבר אמרנו, מצויים היו בידי רבים — אלא פירושים, ספרי שימוש וספרי חכמה שאפשר היה לקנות, כי יקפצו עליהם קונים חדשים. החומש נדפס לראשונה בשנת רמ"ב—1482 (בולוניא), המקרא כולו — בשנת רמ"ח—1488 (שונצינו) ומחזור (כמנהג בני רומא) — בשנים רמ"ה—רמ"ו — 1485—1486 (שונצינו קזאל — מיורי). והספר הראשון הנמצא בידינו ותאריך בצדו הוא פירוש רש"י על התורה, ריגו די קלבריאה רל"ה—1475. אמנם מסתבר, שאין זה ספר־דפוס עברי ראשון, ואם נניח כי הספר העברי הראשון נדפס סמוך לשנת ר"ל—1470 נתקרב לאמת.

מספרי השירה והשעשועים הראשונים ייזכרו כאן ספר „משל הקדמוני” לר' יצחק אבן סהולה, ומחברות עמנואל” לר' עמנואל הרומי. שניהם נדפסו על ידי בני שונצינו בברישא בשנים רנ"א—רנ"ב — 1491—1492 לערך.

בתקופה הראשונה של הדפוס היו ההעתקה והדפוס משמשים בעירבוביא. ועדיין לא היו בידינו של אדם משכיל יותר מעשרים—שלושים ספר בערך. הספרים

היו די יקרים ואף לא הבינו עוד האנשים להשתמש בהודמנות החדשה שניתנה להם. שנים רבות עברו עד שהספר נעשה מצד אחד דבר השווה לכל נפש ומצד שני דבר שגם מי שאינו עשיר יכול לרכשו.

מכסת הספרים שנדפסו בתקופה הראשונה היא ממאתים וחמישים עד חמש מאות אכסמפלים בערך, לכל ספר. במשך השנים גדלו המהדורות, ואף על־פי־כן נהוגות גם כיום מהדורות מצומצמות.

הדפוס גרם גם לספרים שמטיבם וטבעם הם רק בני זמנם. כגון ספרים פופולאריים, שיישארו לדורות. ולא כן היה בתקופת כתבי־היד: ספר שעבר זמנו שוב לא נעתק וממילא אבד, כיוון שלא היו ממנו אכסמפלים מרובים. ואף על־פי־כן יש אף מספרי דפוס הראשונים שאבדו לגמרי, ומהם שנמצאים בידינו רק באכסמפלר אחד (ולפרקים אפילו לא שלם, וביניהם גם פירוש רש"י הנ"ל, הנמצא רק בביבליותקה פאלאטינה בפארמה שבאיטליה).

ריבוי הספרים בביתו של אדם הביא עמו גם קצת שינוי בריהוט הבית. לפנים לא היה צורך בארונות ספרים. הספרים המעטים היו מונחים בתיקו על שולחנות. ומשלא הספיק המקום הכניסום לתוך ארגזים, ומהם התפתחו הארונות. כריכת ספר עתיקת ימים היא, אבל גם עליה עברו התפתחויות שונות, אמנותיות וטכניות. הוזלת מחירי הספרים חייב גם הוזלת מחירי הכריכה, וכמובן אגב הורדת טיב המלאכה ועל חשבון החומר, ממש כמו בהדפסת הספר.

אף מוכרי הספרים ומפיצייהם — ימיהם כימי הספר, ואף התפתחותם הלכה בד בבד עם הספר. אמנם האמת ניתנה להיאמר, כי לפנים היו מוכרי הספרים (בתקופת הדפוס הראשונה — המדפיסים) מלומדים ובקיאים יפה בטיב הספרים. סחר הספרים לא היה עדיין עסק כשאר העסקים שאינו מכוון אלא לריווח גרידא. ואפשר שהוצאות הספרים החדשות שהן קשורות למוסדות או לתנועות מסוימות באות לתקן פגם זה.

ועוד זאת: השכלה זו שבדורות האחרונים — לא היינו זוכים לה אלמלא התפשטות הספרים אחרי המצאת הדפוס ושיכלולו, דבר שלא חלמו עליו ממציא הדפוס ומתקניו הראשונים. אנחנו מתפעלים בשמענו, כי בני שונצינו הדפיסו שתי מסכתות שלימות, ברכות וביצה, עם פירוש רש"י ותוספות, קמ"ה דפים גדולים, בשבועיים. והיום אפשר למסור כתבי־יד לבית־הדפוס לפנות ערב ולמחרתו בבוקר יימצא הספר, והוא בן כמה מאות עמודים, מודפס וכרוך בחנויות הספרים.

בדורנו מדפיסים ביום אחד כפליים ספרים ויותר מכל מה שנדפס במאה החמש עשרה כולה. רק ברוסיה נדפסו בשנה זו חמש מאות מיליונים ספרי־לימוד, וסטטיסטיקה כוללת ומקיפה אין בידינו עדיין. ועדיין לא נאמרה כאן המלה האחרונה. הטכניקה עתידה להפתיע את העולם גם בשטח זה.